

Мазмұны

- I Кіріспе. Кәсіби сөздердің зерттелуі турасында жалпы мәселелер (Қ.Айтқазының еңбектері жайында)
- II Негізгі бөлім. Балық шаруашылығындағы кәсіби сөздердің кейбір мәселелері
 1. Балық атаулары
 2. Ау және оның бөлшектеріне байланысты атаулар
 3. Балық мүшелеріне байланысты атаулар
 4. Балықтан жасалған тағам атаулары
 5. Балқаш, Іле, Каспий балықшылар тіліндегі кәсіби сөздер және олардың кейбір диалектілік сипаты
 - A. Балық және олардың мүшелеріне байланысты атаулар
 - Ә. Ау және оның бөлшектері
 - Б. Қайық, құрал-сайман атаулары
 - В. Балық кәсібіне байланысты қолданылатын сөздердің кейбір грамматикалық ерекшеліктері
- III Қорытынды
- IV Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

I Кіріспе. Кәсіби сөздердің зерттелуі турасында жалпы мәліметтер (Қ.Айтазиннің еңбектері жайында)

1960 жылдарға дейін Қазақстанның түпсіз-түпсіріндегі бір аумақ, аудан, не облыс көлемінде ғана қолданылатын, көпшілікке беймәлім, бірақ әдеби тіл терминологиясын байытуға қажетті сөздер арнайы зерттелмей келеді. Осы кезде Ғылым академиясының Тіл білімі институты тұрақты түрде жыл сайын Қазақстанның облыс, аудандарына диалектологиялық экспедициялар ұйымдастырып, жергілікті халық тілінен балық, мақта, бау-бақша, зергерлік тағы да басқа мамандықтарға байланысты атауларды жыпыл-теріп, оларды зерттеуді қолға алды. Кәсіби сөздерді алғашқы зерттеушілер профессор Ж.Досқараев пен Қ.Айтазин болды. Қ.Айтазиннің ғылыми шығармашылық жолы қазақ диалектологиясының негізін қалаушылардың бірі, оның ұстазы Ж.Досқараевтың есімімен байланысты.

Ж.Досқараев пен Қ.Айтазин еңбектерінің басқа зерттеушілерден артықшылығы - балықпен байланысты атаулардың мағыналарын сөзбен сипаттап түсіндірумен ғана шектелмей, объектіге алып отырған заттарды және олардың ұзақ бөлшектерінің суреттерін де келтіріп отыруында. Мұндай иллюстративтік материалдар атаулардың мағынасын аша түсетіні сөзсіз.

Қ.Айтазин 1973 жылы кәсіби сөздерге байланысты зерттеулерін қортындылап кандидаттық диссертация жазды. Бұл еңбектің әдеби тіл лексикасын байытуда маңызы зор болды.

Филология ғылымдарының кандидаты, ғалым-педагог, доцент Қазтай Айтазин қазақ тілінің әр түрлі мәселелерін зерттеуге арналған елуден аса еңбек жазған, тілдің көптеген салаларына қатысты тың мәселелерді зерттеп, үлкен жұмыстың өнегесін танытқан ғалым.

Оның диалектология мәселелеріне арналған еңбектерімен қатар тастардағы таңба-жазуларды сөз еткен мақалалары да баршылық.

Қ.Айтазин лексикография саласында да өнімді еңбек етті. 1969 жылы басылып шыққан бір томдық және алғашқы томы жарық көріп, кейінгі томдары бастада жатқан "Қазақ тілінің диалектологиялық сөздігі" (80 баспа табақ) атты іргелі еңбекті қырастырушылардың бірі болды.

1994 жылы бірнеше ғалым-педагогтармен (О.Тоқжолжаева, К.Иманқұлова) бірлесіп жазған "Қазақша-орысша оқу сөздігі" жоғары оқу орындарында көмекші оқу құралы ретінде үнемі пайдаланып жүр.

Тіл мәдениеті мәселелері де ғалымның назарынан тыс қалған жоқ.

Бірақ "Сүйген іс сүйкімді келеді" дегендей ғалымның күш-жігерін сарп етіп, бал арасының гүл шырынын тергендей ізденіп, арнайы шұғылданып, қыруар еңбек еткен саласы лексикология, оның ішінде кәсіби сөздер.

II Негізгі бөлім. Балық шаруашылығындағы кәсіби сөздердің кейбір мәселелері.

Қазақ тілі сөздік құрамының аясы кең. Бұл қазіргі әдеби тілде қолданылып жүрген сөздерден, сөйлеу тіліндегі лексика мен диалектілік лексикадан ғана құралмайды. Қоғамдағы әр түрлі топтардың тіліндегі арнаулы сөздер де ұлттық тілдің сөздік құрамына енеді. Бұған кәсіби сөздің де өзіндік үлесі бар. Қазақ тіліндегі сөз тудыру заңдары негізінде жасала отырып, бұл да лексиканың басқа салалары сияқты ұлттық әдеби тілден нәр алатын негізгі арналардың бірі болып табылады. Әдетте кәсіби сөздер жергілікті халық тілінде болғандықтан көп жағдайларды жергілікті говорлық диалектілік ерекшеліктермен, әсіресе әлеуметтік диалектілермен тығыз байланыста ұштасып жатады. Белгілі бір говорлардағы лексикалық өзгешеліктердің қалыптасу себептерінің бірі жергілікті жердегі шаруашылық, кәсіп түрімен байланысты¹. Сөйтіп, олардан да белгілі жерге тән ерекшелік көрінеді. Арнаулы

бір кәсіптен шығудану әр жерде кездеседі, бірақ осыған орай осының өзі де сол кәсіптен туған сөздер біріншай болып келе бермейді. Себебі жергілікті диалектизмдер сияқты, олар да нақты қоғамдық-әлеуметтік ортада белгілі жағдайда қалыптасады. Мәселен, Арал, Каспий, Балқаш, Қорғалжын, Алакөл, Зайсан, Сыр бойы маңында балықты кәсіп ету кең тараған. Бұл қазіргі кезде ірі шаруашылыққа айналып отыр. Бірақ сол жердегі Балық кәсібіне байланысты сөздерде кейбір айырмашылықтар бар екені анық.²

¹. Қазақ ССР Ғылым академиясы жиналысының хатшылығы 1971. № 1, 38-бет.

². Қазақ ССР Ғылым академиясы жиналысының хатшылығы 1971. № 1, 39-41- беттер.

Каспийде	Аралда	Балқашта
жылым	жылым	сүзекі, сөкі
қоржын	шонтай	қалта
сырық	сайғау	береген
көксерке	тісті	таутан
қаракөз	торта	вобла

немесе Балықшылар арасында жер ыңғайына, қолданысына қарай Арал аймағымен салыстырғанда Каспий, Зайсан, Балқаш маңында қайық-кеме, ау-құрал, сайман, т.б. атаулардың орысша аталғандығын байқаймыз³. Мәселен, Аралдағы *ауыл*, *ау қайық*, *көрікім* сөздері Каспий, Зайсан Балықшылары *лакса*, *режика*, *захрой* болып айтылса, болмаса белгілі бір жерде қолданылып жүрген сөздер, атаулар екінші бір жердегі Балықшылар тілінен қазақша баламасын табуға болады.

Кәсіби сөздердің терминдік сөздермен ара-қатысы. Қазақ тілінің төл сөздерінен термин жасауда кәсіби сөздердің маңызы зор. Кәсіби сөздер терминдік лексиканы қалыптастыруда негізгі арналардың бірі болып табылады. Мұның өзі кәсіби сөздер мен терминдер сипатындағы жақындыққа байланысты. Термин ретінде қалыптасып кеткен кәсіби сөздер де белгілі бір

ұғымының нақты дәл мағынасын анықтайды. Бұған қарап екеуінің арасында айырма жоқ, бір екен деп қарамау керек. Тіліміздегі кәсіби сөздердің бәрі бірдей термин ретінде қалыптаса бермейді. Олардың ішінде бастасыз арқылы әдеби тілге еніп, ғылыми ұғымдарды дәлме-дәл білдіру талабына сай келгенде ғана термин бола алады. Терминдер ғылыми негізде, ал кәсіби сөздер қалықтық негізде әртүрлі кәсіптің (шаруашылықтың) дамуымен байланысты қалыптасып, өркендеп еніп

¹ Қ.А.Жаппаров Кәсіби тіл және терминология. "Арыс" баспа, А., 200, 6-бет.

отырады. Кәсіби сөздер жергілікті жерде әр алуан кәсіптің, өндірістің, шаруашылықтың туып дамуымен қалыптасады, соларға байланысты заттардың, өндіріс-еңбек құралдарының еңбек өнімнің процесінің атауларын білдіреді. Мұндай сөздер белгілі бір кәсіппен шұғылданған адамдардың арасында қолданылады да көбінесе солардың өздеріне ғана түсінікті болады. Мәселен, Торғай, Қостанай балықшыларының тіліндегі *қымтақ*, *қымтай*, *қымтабас* (шортанның үлкен-кішілігіне байланысты атауы), *түйеқулақ*, *құмтабан* (табанның кіші түрі), *рәмік* (қазанның балық енетін бөлігі) немесе Каспий балықшылары тіліндегі *әтмәк* (қармақтың тілі), *бұйық* (бірнеше қалықтың қосындысы), *ақжыла* (қызыл балық аулаушы), *шәкәт* (қорытпаның әлі есіп жетілмеген түрі), *молда балық* (итбалықтың күзетшісі)⁴, т.б. сөздерді балықпен кәсіп етпейтін басқа жерлердің адамдары білмейді де, түсінбейді. Діңқаншылыққа байланысты көптеген сөздерді жұрттың бәрі білгенімен, егіншай кәсібі дамыған онтүстік аудандардағы *арық*, *әмәт* (бас арық), *жыя* (атыс), *жыя*, *жыяқ*, *қамшық*, *жымақ* (арықтың түрлері) болмаса, мақта шаруашылығымен шұғылданатын Шымкент облысының аудандарындағы *бұя* (қозаның ең алғашқы түйінінде қоза көсегін орап тұратын жапырақ), *ғүмәт* (гүл шығара бастаған шанақ), *шәкәт* (мақта талшығы жетіліп ашығанға дейін ыстықтан жүреп тұратын қалқан), *шәкәт* (мақта тұқымы) т.б. сөздерді әріміз, кез келген адам біле бермейді. Әрине, белгілі кәсіп,

шаруашылыққа байланысты сөздердің бәрін де жалпыға түсініксіз деп қарапайу керек. Олардың ішінде бежелден жалпыхалықтық болып, тіпті негізгі сөздік қорға еніп кеткендері де аз емес. Мысалы: қармақ, шортан, сазан, алабұға, жайың, қайық, ақ.

Қ.А.Жақыпқызы Қасымжанқызының жазбалары "Арыс" баспа, А., 2000, 7-бет. т.б.

Қазақ тілінде кәсіби сөздердің түрі мол. Оларды кәсіптік, өндірістік сипатына, қолдану жайына қарай екі үлкен салаға бөлуге болады. Олардың бір саласы әр түрлі шағын кәсіпке, ұсақ мамандыққа (балташылық, зергерлік, тоқымашылық, т.б.), екінші саласы - ірі кәсіпшілік өндірістік сипат (егіншілік, дүкеншілік, аңшылық, балықшылық, тау-кен және мал шаруашылығына) байланысты болады.

Қазақстандағы осындай шаруашылықтардың бірі - балық кәсібі. Негізінен алғанда балық кәсібіндегі топтарды мына төмендегідей етіп бөлуге болады:

- 1) Балық атаулары: *шоғыр, бекіре, қорытпа, айжакез, тартан, сүйрік, қыз, оңзақ, тартпа, мекіре, көксерке, т.б.;*
- 2) ау және оның бөлшектеріне байланысты атаулар: *аула жымым, құйма ау, сөкі, қабадан ау, қыз, қарашағармақ, абақ, арқалық, табандық, ауыртпалық, балдыр, баяқ, бетжай, бейжай, т.б.;*
- 3) кеме-қайық және оның бөлшектеріне байланысты атаулар: *бармақ, жүзбелі кеме, қодыраң, матофияс, реюшка, шалаңда, ағыма бақалақ, бұрақ, бұраулық, желкен, кінек, күрлен, қармандық, фәй, т.б.;*
- 4) Балық етінен жасалатын тағам атаулары: *бөтке, бөтеу, жаңса, қалма, құрма, майқуырдақ, т.б.;*
- 5) табиғат құбылысына және теңіз, көл толқындарына байланысты атаулар: *амдаһа толқым, ақжарма, ақтылық, бұлағай толқым, бөтеу толқым, серке толқым, жылдыз, қай қылым, өр толқым, ұлтқырма, ызыс, т.б.;*

- 6) Балық аулау ұйымдарына және басқару әкімшілікке байланысты атаулар: ақамшы, атырман, аулау құралым жөндеу ұялы, азыш ыдыс жасау базасы, балық аулау базасы, балық компаниясы, балық өнеркәсіп басқармасы, мемлекеттік балық аулау базасы, жүзбелі балық заводы, т.б.;
- 7) қармақ және оның бөлшектеріне байланысты атаулар: атық, батырға, жайма қармақ, түнелеле қармақ, жасбе, жұпта қармақ, жұбадмаі, тастама қармақ, т.б.;
- 8) Балықтың дене мүшесіне қатысты атаулар: айқұлақ, ақшомы, бағалдырық, жалқақ, ұымдырық, жасбөзек, тарты, қыңқан, саалл тартымдақ, т.б.;
- 9) ау, сүзекі, жыпым тоқуға, дартуға және қармақ салуға қолданылатын жіңірек арқан атауларына байланысты сөздер: аяқ бау, балақ бау, бүйік бау, жорамал, көлек жіп, көнге жіп, қанат арқан, қараалмақ тарты, тізбе, шалтырма, шымжым, т.б.;
- 10) Балықты тазартуға, өңдеуге, тасымалдауға қажетті құрал-сайман атаулары: шырқар, ләйке, ләкіш, мардам, мейке, пісілек, себет, тарты шелек, ұялт, шаң, шалтақ, т.б.;
- 11) өзен, көл, теңіз бөлшектеріне және судың тасып қайтуына байланысты атаулар: арымды ағыл, ақ сең, ашы, кілегей, шарты, қолтық, айлақ, қым, қылтақ, мылаңу сең, өр сүй, жайылама сере, шұғыл, т.б.;
- 12) Балық аулауға қажетті кішігірім құрал-сайман атауларына байланысты сөздер: айдауыш, аймансақ, ақтауы, бағар, бағай, балдақ, бауық, березен, жом, ишелік, қада, құр, қарға, қыратта, шанышқы, төмелек, т.б.;

13) жоғарыдағы аталған топтардың қайсысына да болса енгізуге болмайтын, бірақ балық шаруашылығы кәсібінде қолданылатын: *балық, балық жазу, жазым, жазық, жазғалы, қожанды, жазғарту, айқырту, бәйменден тарту, жазылау, жазылау, көсетпей жазу*, т.б. сөздерін өз алдына бір топ етіп атауға болады⁵.

Кәсіби сөздер тобы әрі қарай зерттеп, белгілі бір жүйеге, қалыпқа түсіру, түрлі сөздіктерге (терминдік, түсіндірме, екі тілдік: орысша-қазақша, қазақша-орысша, диалектологиялық, этимологиялық) материал есебінде пайдаланумен қатар тіл байлығын жинап пайдаға асыруға толық мүмкіндік береді. Осы тұрғыдан алып қарағанда қалық шаруашылығының жеке салаларында әдеби тілді байытта түсетін кәсіби сөздерді жинап-терумен қатар оны ғылыми негізде талдау тіл білімпаздарының төл ісінің бірі болмақ.

5. О.Назарбаев. Жергілікті қалық тілдерінің арал, алмақ түрлеріне байланысты кәсіби шаруашылық ұғымдары // Қазақ диалектологиясы 1-шығарым Алматы 1965, 165-167-беттер.

Ө.Төлегенов. Қалық тілдерінің жалға шаруашылығына байланысты кәсіби сөздер // Қазақ диалектологиясы 1-шығарым Алматы 1965, 227-бет.

Ж.Досқарыев. Арал, Қызыл балықшылар тілдерінің профессиональдық лексикалық жинақтары // "Бөкселік орыс диалектологиясының жалғасы", том 1. Алматы 1955, 43-бет.

1. Балық атаулары

Қаракөз - ақ балық (орысша жерех) түстес кішкене балық. Қаракөзді балықшылар тұрғындарында көпшілік аңда-саңда аңдылау үшін пайдаланады. Бұл атау қазақ әдеби тілінде де айтылады: Каборевский саусағына ілінген бір қаракөздің желбезегін үткен тұрғының тұғына апарып, тыжырына қалды. (Ә.Сар. "Толқ.туғ." 1965, 198-б).

Қаяз, сүтен - Арал теңізіндегі өндірістік мәні зор, аса бағалы балықтың бірі. Қазір Аралда қаяз тұрғыны азайып барады. Каспий балықшылары тілінде бұл сөз кездеспейді, ал Шу өзенінің бойындағы тұрғындар тілінде - **тенде балық**, Сырдарияда - **қаяз** деп аталады⁷.

Жайың - басы бақа тәріздес, құйрығы түйенің шөлкісіндей, үсті майда қабыршақтарымен жабылған ауызға таяу жерде бір-екі тал қыпы бар, іші шығынды балық. Бұл көбіне Арал теңізінің маңайындағы көлдерде кездеседі.

Аралда жайыңның орташасын - **лақа**, кішісін - **лөлші** деп атады, Каспий, Орал бойында - **лашық** деп атайды. Қарақалпақша - **лақа**, ал Ташкент облысының Хорезм говорында - **лаққа** болып аталады⁸.

Қызғылқанат - торта (орысша зобла) тәріздес кіші, денесі ұсақ қабыршақтарымен жабылған, еті тікенді балық. Қызғылқанатты маң көз аумен ұстаймыз. (АОМ) Өндірістік мәні аз, бағасы арзан. Аралда кейде **қызғұыз** деп те атайды. Балқаш, Арал, Каспий балықшылары

⁷ Балқаш балық О. Шу теңізі балықтарының бір негізіндегі респонденттері. Қазақ тілі тарихы және оның негізіндегі жазбалары. 1960, 3-шығарым 135-бет.

⁸ Сарыбаев Ш. Балық Қарақалпақ теңізінің саяси және тарихи ролі //Қазақ тілі тарихы және оның негізіндегі жазбалары 4-шығарым 1962, 40-бет.

және қарақалпақша да осылай аталынады. Бұндай атаудың бір келісі болуының басты себебі - қанатының қызғылттау болуы деп ойлаймыз. Атына сай қанаты да қызыр қызғылт. Міне, сондықтан қызғылқанат аталып кеткен⁹.

Табан - денесі жапшақ, іші шығынды, үсті ірі қабыршақтарымен

тұтас жабылған, түсі әр түрлі болып келетін балық. Табан көбіне тұщы суларда кездеседі. Оның түсіне қарай сары табан, ақ табан деп атайды. Табан - өте жуас, балу қызғалаған балық. Осыған орай ел аузында: Одан ағзы біреуі табан балық қамшыласаң жұрмайтін шабан балық Қамжылауы қанды екен бұғиң ағдар табан жүре бастағты (Ж. Есенжанов. "Ақ жайық", I, 1958, 272-6). Кейде балықшылар (Арал, Ырғыз, Торғай, т.б.) табан сөзіне балық сөзін тіркеп табан балық деп те атайды. *Үйіңізге асымаңыз табан балық ала көтіңіз.*

Бір қымыз көл жинағымдағы шұрмақ атқұлы табан балыққа толым қалады ("Жұттыз", 1964, 11, 101 б.)

.....
9. Сарыбаев Ш. Балық Қазық балықтардың саны және ролы туралы // Қазақ тілі тарихының ежелгі кезеңі туралы мағалыматтар, 4- шығарма, 1962, 43- бет.

2. Ау және оның бөлшектеріне байланысты атаулар

Сүзгі - теңіз бен көлдерде қолданылатын балық аулау құралының ең үлкен түрі (үлкен ау). Зайсан балықшылары сүзгі ау деп те атайды. Жалпы бұл әр жерлерде әр түрлі айтылумен қатар баспа беттерінде де бір ізділік жоқ. Балқашта - **сүзекі, сөгі**. *Еңбегіңіз еш көптегі үшін балықтың тәттілігі*

жүрген жерін барлап біліп, сүзекі тартуды дағдыға айналдырдық ("Жетісу", 1965, 11 июль). Сөкі қалыңдығы бір ышым Ешмен Төлгос тартатында, енді бір ышым Қала Тленбасе сүйреп барады ("Жетісу", 24 апрель, 81". Құсұрында (Қостанай) - сүзгі, қол сүзгі, ағ сүзгі болып айтылады. Жалпы құрлысы жағынан ұқсас, бірақ көлемі жағынан өзіндік айырмашылықтар бар. Сүзгі - жалпы атауы. Серғали Құсұрынның сортаң суымен ара-тұра аузын шайып қойып, сүзгінің алдыңғы жағына көз тастады ("Жұлдыз", 1964, 11, 101 б.). Қол сүзгі - 7-8 адам бірігіп көп жағасының тайыздау жерінен жалу жүріп тартатын ұзындығы - 500 м, ені 300 метрдей шағын сүзгі. Қол сүзгімен балықты жаздығы шілде күндері аулаймыз. Ағ сүзгі - бұл қысы, жазы бірдей тартылатын ұзындығы 1000-1500 м, ені 500-600 метрдей үлкен ау. Бұрын қазақтар техниканың жоқ уақытында атпен тартатын болғандықтан балықшылар арасында ағ сүзгі болып аталып кеткен¹⁰.

Араң, Кастей, Бірғыз балықшыларының тілінде - жылғы Ешмен бригада мүшелерін жинап алып, молымды енді қай көлге түсіру туралы аңылдасты. Біз бұл бригаданы молымды судан шығарып жатқан кезде бардық ("Батыс Қазақстан", 1963, 25 май)¹¹.

¹⁰. Болыков Ж. Саяхатшылардың естеліктері - Қазақ тілі тарих және диалектологиялық жоспары. 1960, 3-тауымы 84-бет.

¹¹. Болыков Ж. Саяхатшылардың естеліктері - Қазақ тілі тарих және диалектологиялық жоспары. 1960, 3-тауымы 91-бет.

Сүзгі төмендегідей бөліктерден тұрады:

1. **Тор** - фабрикадан не қолдан кереге көз терізді тоқып жасалған зат. Бұл сүзгінің ең негізі бөлігі. Тор көздің мөлшері ауланатын балықтың ыңғайына қарай үлкен не кіші болып жасалынады.
2. **Арқалық** - тордың үстіңгі арқаны. Балқаш, Зайсан көлінің балықшылары жаза, жаза арқан деп атайды. Негізгі құры арқалық немесе таяндыққа түседі (АОМ).
3. **Табандық** - тордың астыңғы арқаны Балқаш, Зайсанда - елек, елек арқан

4. **Абақ** - сүзгінің екі қанатының басына көлденең байланатын бір метр шамасындай түзу ағаш. Абақ мұз астында сүзгіні жылжытқанда қанаттың оралып, шатасын қалпауы үшін байланады. Каспий, Балқаш, Зайсанда - **кіләш**.

Ал, **кіләш** сөзін Балқаш балықшылары кейде қанат мағынасында да қолданады.

5. **Қалта** (орысша матия) - сүзгінің Балық жапалатын жері. Сүзгінің балық қалтадан аламы (ЗОМ). Бұл атау әр жерде әр түрлі қолданады. Каспийде - **қоржың, құрсақ**, Балқашта - **түбек, қалта**.

Аралда - **шонгай**.

6. **Парауд** - сүзгінің қалтаға (матия) таяу, жақын жері. Бұл қанатқа қарағанда енді болады. **Параудта** Балық жерімені, қалтада Балық мал балғады (БОМ). Аралда - **шеңбік**.

7. **Қанат** - сүзгінің екі қалталы. Қалта шештік арқылы қанатқа бекітіледі. Қанаттың негізгі қызметі Балықты үркіте отырып ауа жиеу.

8. **Қанат арқан** - қанат басындағы кіташқа (абақ) байланатын ұзындығы 80-100 метрдей жуан кендір жіп.

9. **Шалтырға** - қанат арқанның ұшына жалғанатын 500-600 метрдей жіңішке леу кендір жіп. **Қанат арқанға шалтырға байланды ма?** (АОМ). Балқаш, Зайсанда - **өрез**, Каспийде - **урез**.

10. **Шызыл** - шалтырғаға жалғанатын жіңішке катрон жіп. Бұл сүзгі қанатын мұз астынан жылжытып отыруға қажетті нәрсеге байлау үшін тағылады.

11. **Нәрел** - ұзындығы 4-5 метрдей түзу сырлық. **Қамалбай нәрелге аламы аламы байлап Балық аламы аламы сүзгіні жиебеді** (БОМ). Каспий - **прогон сырлық, прогон сырлық**. Аралда - **прогон**. Балқашта - **нәрел, бөретек**. Зайсанда - **сырлық** болып айтылады!

Бөгеу ау - бұрын өзенді жерлерде Зайсан балықшылары қолданған аудың бір түрі. Өзеннің еңсіздеу жерін жағасы мен етегі бірдей тәр көз аумен бөгеу, балықтарды бір жерге жинауды қамтамасыз етеді де, жиналған балықты сүзгі аумен сүзіп алады. **Бөгеу ау құрылған жерінде бір-екі айдай тұрады** (ЗОМ).

Құрма ау - (орысша ставный невод) Каспий теңізінде қолданатын ете үлкен теңіз ауы¹³.

¹³. Айталин, Қ. Көсібікпен жина. жасалығы 1988, 14-бет.

¹⁴. Айталин, Қ. Көсібікпен жина. жасалығы 1988, 17-бет.

3. Балық мүшелеріне байланысты атаулар

Айқұлақ - Балықтың желбезегін жауып тұратын, жарты ай тәріздес сүйек. *Балық дем алағанда айқұлақ бір көтеріліп, қайта жабылып қозғалып тұрады* (ЗОМ). Айқұлақ сөзі Тобыл балықшыларының тілінде желбезек, қарақалпақ қазақтарының тілінде бауыр қанаты мағынасында қолданылады. Бұны Балқашта - бақалдырық, Каспий, Арал, Үрөвда - жақ сүйек деп әр түрлі атайды¹⁴.

Желбезек (орысша жабры) Балықтың жақ сүйегінің астына орналасқан тыныс алу мүшесі. Әбден дағдыланған шебер қолдар ұстай алғанда-ақ желбезекке ілігіп, дереу екінші қолмен балықтың ішін жарып кеп жіберді ("Жұлдыз", 1964, № 7, 127 б.), Арал, Каспий,

Балқашта - желбөзек, айыулық, Зайсанда - көпей, обазан, Тобылда - айыулық, желбөзек деп аталады.

Жалқаяқ - қызыл балық түрлерінің (қорытпа, бөкіре, шортанқаз, сүген, т.б.) ішінен шығатын ұшқырықты тазартқанда бөлініп шығатын, жеуге жарамсыз қалдық. *Ўндорғунуғы (иқра) жалқаяқтан мағартабымша жеуге болмайды*. Екінші бір балықшы оны тар көз темір торға салып жалқаяқ қосшасынан айырады ("Жұлдыз", 1964, № 7, 127-Б.).

Жұтқын - Каспий Балықшыларының тілінде балықтың қарны мағынасында қолданылады.

Қаламш - жайыңның әр жерлерінде ұшырайтын кішкене қанаттары. *Қаламшыз лақа (сомик) болмайды* (АОМ). Каспийде - қаламш, қанат, құйрық, қаламш, арқақаламш деп түрлендіріп айта береді.

"Балықшы Ө. Қосалымқұлы дарақ ішіндегі профессорлық та жиналған жатырлардың //Қазақ ССР ақпарат-жарнағының хабарлары 1975, 35-бет.

Босанып кетпек бол көп тұласа керек, қанаттарын да жадыраға орап алатын (Ө.Сәр. "Толқ. тұт." 1965, 57-Б.).

Қылақан - алабұға, сазан, қарабалық, таутан, торта, табан сияқты балықтардың етінің арасында кездесетін ұзақ сүйектері

Қайраққан алған шабағуай,

Тамағымз қылақымз кетер демес ем!

(Махамбет)

Торсылдақ - (орысша плазательный пузырь) балықтың ішкі мүшесі. *Торсылдақ балықтың жерді жүруіне сәттілігін талғизеді сай деп айтадымыз* (АОМ). Өзбек тілінде - **балық пуфаны** (Рус.-узб. сл., 1954, 681).

Шоғал - Балықтың жыныстық тұқымсыз. Бұл тек еркек балықтарда ғана ұшырайды. Шоғалдың үлкендігі ұшқырықтан гөрі кішілеу, ақ күсті екі бөлініп балықтың ішкі қабырғасын алып жатады. *Балықтың иілім жарамда жоғал шығар оның еркек (аталық) екенін бірден білеміз* (АОМ). Бұл сөз Зайсан,

Балқаш, Каспий, Ырғыз, Торғай, Шалқар, т.б. балықшыларының тілінде кездеспейді.

4. Балықтан жасалатын тағам атаулары

Бөкпен - балықтың майлы сорпасына пияз, бұрыш, қосып, нан турап бөктіріп істейтін тамақ. Бөкпен әрі дәмді, әрі қуағы қушті болады. *Балықшылар ұзақ сағураз шығуға бөкпенді жол жасайды.*

Бөрөк - қайнап піскен балықты қыпқанынан (қыптан) азартып, етінің үстіне ұсақтал нан турап, бұрыш пен пияз қосып істейтін тамақтың бір түрі.

Бігеу - балықтан жасалған тағамның бір түрі. Балықшылар балықтың сырты қабыршағын арышып, ішін жарып, балық ішіндегі торсыққа, уышдырық ішек-қарнын түгел алып тастап, оның орнына нан, картоп, пияз салып табаға бөлмей-жармай тұтас пісіруді *бігеу* деп атайды. Табаға салынып бігеу піскен балықтың сүйегіне дейін жұмсақ болып балқып кетеді.

Жаңса - жайың балықтың семіз, майлы, тәтті, дәмді еті. (Жайыңның құйрыққа талу жерінің еті). Арал балықшылары арасында - "Жаңса жеген

жатпас" деген мақал бар, әрине, бұл да жанғанның сүйкімді, тағамдық жүйелісі мол екенін байқатады.

Қалқы - балық етінен жасалатын тағамның бір түрі. Дайындау әдісі: балық еті бір қайнағаннан кейін, оның сүйектерін алып тастап, үстіне нан (қамыр) салып тағы бір қайнатып пісіреді. Оны пияз, бұрыш, тұз (тұзды молдау етіп салады) салынып жасалған тұздыққа батырып ет сияқты ирмен жейді.

Қарма - балықтан істелетін тамақ атауы. Қарманы даярлаудың екі әдісі бар. Бірінші: балықтың ішіндегісін алып, сыртын қырып тазалайды да, оған май қосып, қырып пісіреді. Екінші: балықтың қабыршағын қырып, тазартып, ішін жарып, торсыққа, шек-қарның, уыңдырығын алып тастап қазанға қуырып, келіге тұйып жасайды. Бұл әдісті Ырғыз, Торғай балықшылары қолданады. Балықшылар бұрын қарманы көп жеген (Бір., Тор.). Екіншілік, балықпен шұғылданатын Қызылорда, Ақтөбе, Қостанай облыстарының кейбір аудандарында (Торғай, Жанкелдин, Қарабұтақ, Арал, Қазалы, т.б.) тұратын тұрғын қазақтардың тілінде "Балықшылық баласы қарма жасайды. Екіншілік баласы жарма жасайды" деген мақал да бар. Кейбір аудан тұрғындар тілінде қарма сөзі қазанға пісірілген нан [16] немесе бидай, жүгеріні қуырыпшірменге тартқан жарма [17] деген атауларды білдіреді¹⁵.

Мыпалау - балық етінен жасалған тамақ, балықты тазартып, суға салып қайнатады да піскеннен кейін балықтың қыптанынан (қышқан) тазартып, етін өте ұсақтал майдалап турап, үстіне бұрыш салып, май құйып жасайды. Бұны Балқаш балықшылары сүйкімді, сіңімді тағам деп есептейді. *Жаммақ Бүгін қомақ балаға мыпалау жасап бар* (BOM).

Май қуырдақ - балық етін, балықтың өз майына қуырып пісіретін тағам¹⁶.

Балық өнеркәсібіне байланысты кәсіби сөздердің кейбірін ғана сөз еттік. Біздің қолымызда бұлардан басқа да мыңнан астам сөз бар. Көпшілігінің әдеби тілде баламасы жоқ. Сондықтан оларды түрлі сөздіктерге пайдаланып, әдеби тіліміздің қорына енгізу керек.

15. Ж.Досқарман, Е.Досжанбетов. Қалыптасудағы сөздік құрамы рәсімділік және тілдерді кейбір диалектілік ерекшеліктері. - Қазақ ССР Ғылым академиясының хабарлардағы филология және тариху сериясы, 1962, 1(20)-шылуақ, 19-бет.

16. Ж.Бопалов. Сөз жасаушылық және тілдік, Алғашқы сөздер, сөздік құрамы рәсімділік және тілдерді кейбір диалектілік ерекшеліктері туралы. - Қазақ тілі тарихының диалектілік сөздері сериясы, 1960, 3-шылуақ, 84-бет.

5. Балқаш, Іле, Каспий балықшылар тіліндегі кәсіби сөздер және олардың кейбір диалектілік сипаты

Іле өзенінің бойындағы балықшылар мен Балқаш көлінің балықшылар тілінің арасында кейбір айырмашылықтар бар. Мәселен, Іле балықшыларының тіліндегі *шым* (тайыз суда қайық жүргізуге қажетті ағаш), *бөтессе* (уышдырық), *балбер* (қалтқы), *бөйек* (ау басына қойылатын белгі), *ақ балық*, *ақ қайған* (қарабалықтың түрлері) сөздері Балқаш балықшылары тілінде *мазу*, *мазы*, *қалқан*, *қарқан*, *ақ балық*, *ақ қайған* (теңіз алабұжасының түрлері) түрінде қолданылады.

Материал, негізінен алғанда, Балқаш көлінің солтүстік-батыс жағалауында орналасқан Қарағанды облысының Балқаш ауданына қарасты "Қызыл қазақ" колхозынан (Жер ата Тасарал), Іле өзенінің Балқаш көліне құятын саязсына орналасқан Алматы облысының Балқаш ауданына қарасты "1-Балқаш" колхозынан алынды. Бұл аталған колхоздардың негізгі тұрғындары - қазақтар. Этнотопология жағынан басым көпшілігі арғындар¹⁷.

17. ҚазССР Ғылым Академиясының хабарламалары, 1966, № 8, 39-бет.

А Балық және олардың мүйіздеріне байланысты атаулар

Ақ балық - Іле бойының балықшылары қарабалықтың денесі қара түседі. Балық басының көк болуына байланысты балықшылар *көмбас* деп атайды. Ал басқа балықтың түрлері бұлай аталмайды. Салмағы 6-8 кг, еті дәмді, сүйегі ірі болады. *Көмбас* өте сирек кездесетін балықтың тұқымы.

Қарабалық (ор. маринка) - арқа жоны қара, бауыры ашық, денесі ұзынша, ұсақ қабыршақтармен жабылған жұмырлау келген балықтың бір түрі. Бұны балықшылар *көмбас* деп атайды. Балқаш көлі мен Іле өзенінен ең көп ауланатын өндірістік мәні бар балықтың бірі "Қызыл қазақ" колхозы жылына қарабалық бойынша берілген талсырмағы асыра орындайды, бұл балықты *ақ балық, ақ қаймақ, көмбас, шұжасай* деп әр түрлі атайды. Аталуы әр басқа болғанымен негізгі бір балықтың түрі. Басым көпшілігінде *қарабалық, көмбас* атаулары жиі қолданылады. Қарабалық деп Орал облысының шалқар көлінде *лемьді* атайды¹⁸.

Құрт балық - балықтың ең ұсақ, ең майда түрі. *Құрт балықтары* қармаққа шанышып, желі ретінде пайдаланады. Каспийде - *құрт*, Торғайда - *барай, құртық, құртық*, Қостанайда - *машабақ*, Сырдарияда - *құртымбақ*, ал әдеби тілде *шабақ* деп аталып жүр.

Ланьш - сазан балығының бір түрі. Бұл қарбалдан үлкен, сазанның өзінен кіші түрі, қабылдау пункттері *ланьш* қабылдап алып мемлекетке тапсырады, бірақ бағасы арзан.

.....
¹⁸. Ж. Досқарым. Арал, Балқаш балықшылары кішісінің профессорының
пәлсапалық еңбектері // Балқаш көлінің балықшыларының еңбектері. 1-кітап,
1-көлем, 1-көлем. Алматы, 1958, 107-бет.

Тісті (сирек), **сөдақ** (жиі) (ор. судак). Жыртығы балықтар тобына енетін,
түсі көкшіл ала, аузында өткір тісі бар, майда балықтармен ірректенетін
балықтың бір түрі. Еті өте тығыз, түсі ақ, дәмді болады. Өзі өнімді, өндірістік
мәні зор балық. Бұл Балқаш көліне соңғы жылдары жіберілген, бұрын бұнда
тұрақты болмаған, қазір өсіп-өніп молайған. Су тұнбасындағы қырыштық
күлді, тасты жерлерде *мізгі* мен *сазы* көп кездеседі. Бұл балық шалқарда -
көксөрме, Каспийде - *көксөрме*, *қамла*, Аралда - *мізгі* деп әр түрлі аталынып
жүр¹⁹.

Маринка (ор. маринка) - үлкейген түрін ақ балық дейді. Түсі сарғыш
қоңыр, ұсақ қабыршақты, ұзынша келген балық. Еті дәмді, бірақ майда сүйекті.
Бүгін қонақ басқар ақ балық жарлы еті бар (1-Балқаш), Әдеби тілде *ақ*
балық (ор. жерек), Бұл балық әр жерде әр түрлі аталынып жүр. Каспийде - *сыма*,
Есіл, Нұра, Тобыл, Жылыойда - *ақ қайрақ*, Астрахань, Шалқарда - *қой балық*,
Кенгірде - *ақ балық*, *ақ сыма*, Балқаш көлінде - *ақ балық*, *ақ қайрақ*, *ақ тауған*
деп (ор. окунь) теңіз алабұғасын атайды. Өзбек, түрікмен тілінде - *ақ балық*,
қарақалпақ тілінде - *ақ маркуд*²⁰.

Асман - таулы жерлердің өзен, көлдерінде болатын балықтың бір түрі.
Түсі шұбарала алдыңғы мойын қанаттарының түбіне таху аздаған
қабыршақтары бар, еті дәмсіз, мұртты балық. Етінде қышқан аз ұшырайды.
Орташа салмағы 3 кг, бірақ Балқаш көлінде бұл балықтың тұрақты өте аз.
Балықшылар асманға, бүлкі-жарға, қала түркіменің майға құрылған жейді
(Тасарал).

.....
¹⁹. Ш.Сарабаев. Балық Қазақстандағы балықшылардың еңбектері // Балқаш
көлінің балықшыларының еңбектері. 1-кітап, 1-көлем. Алматы, 1962, 40-бет.

²⁰. Ш.Сарабаев. Балық Қазақстандағы балықшылардың еңбектері // Балқаш

ішігі арқылы еркіндігіне қол жеткізілгеніне қатысты 4-ші ауыл Ақмола қ. 1962, 40-бет.

Бие қарын - теңіз алабұзасының ең үлкен түрі. Тасарал балықшыларының айтуына қарағанда алабұзаның 20-25 кг піше атындары болады. Осындай балықты *Бие құрым* деп атайды. Алабұзаның мұндай түрі өте сирек ұшырайды. *Бие құрымның бірі қолға түссе, бір асымадық* (Тасарал).

Ит балық (ор. губач) - түсі шұбар, өзі жұмыр, жұртты балық. Қыпқанды, етінің дәмділігі орташа. *Жаз айларының мез келген уақытында ит балықты аулап, мемлекетке тапсырамыз* (Тасарал).

Біреуі бір он балық, ит балық-ты

Сөзіне ит балықтың кім қалықты.

Үстінен топан суы жүргенінде,

Жыбырлап жер жүгінде жұрт қалықты (Ел аузынан).

Каспийде "итбалық" деп *мәлемеді* ұғынса, Зайсанда "итбалық" деп *малым балығын* атайды¹¹.

Карбол/гарбол - сазанның ең кішісі. Бұны мемлекет қабылдамайды. *Торас карбол аралса, суаз қайта жібереміз. Шапқарда - құрабұрға, Аралда - мөңке, Каспийде - торман, қарақалпақша - құрқим*¹².

Таутан 1. Іле бойының балықшылары *таутан* деп *сазамды* айтады. *Таутанды тасты, сағды шұрұрғ жерлерден көп аулаймыз* (Ақ көл). **2** Балқаш көлінің балықшылары *таутан* деп *алабұзаны* (ор. окунь) атайды. Бұл жұртқыш балықтар тобына жататын, түсі әр түрлі: ақшып қоныр, қызғылт қоныр, жолақты, қыр арқасы көкшіл қызылдау, ауыры ақ сары, т.б. болып түрленіп келеді. Түрінің

¹¹. Ш.Сарабалақ. Балық. Қазанға алтын жұлдыздық мемлекеттік ұрпақтарымыз // Қазан

ішігі арқылы еркіндігіне қол жеткізілгеніне қатысты 4-ші ауыл Ақмола қ. 1962, 43-бет.

¹². Ш.Сарабалақ. Балық. Қазанға алтын жұлдыздық мемлекеттік ұрпақтарымыз // Қазан

ішігі арқылы еркіндігіне қол жеткізілгеніне қатысты 4-ші ауыл Ақмола қ. 1962, 54-бет.

өзгеріп тұруы, оның жүрген өрісіне байланысты Теңіз алабұжасын Балқаш балықшылары *ақ балық*, *ақ қайран*, *ақ мадуман*, *мадуман* деп түрліше айтады. Балалар көп жағасынан қармақ салып, Балық аулағанда: *"Ақ қайран, құрмағымз қан қайран"*, - дейді. Жергілікті тұрғын балықшылардың арасында Ақтаутан деген адам аты бар. *"Достыжение" колхозымыз және еңбеккерлері Артаутан Рақымажнов пен Н.Қарашөкеев сияқты колхозкерлерінің есімі аса құрметпен аталады* ("Балқаш еңбеккерлері", 9/V-64, Алматы облысы, Балқаш аудандық газеті). Балқаш балығының өте бағалысы осы таутан, бұның бағалы саналу себебі: біріншіден, Совет Одағы бойынша көлдердің ішіндегі алабұжаның ең мол және ірілерінің Қазақстан жерінде ұшырайтындығында болса, екіншіден, етінің дәмілігінде. Абай, Шұбартау аудандарының тұрғындары тілінде *мадуман* тікенді Балық болып түсіндіріпген, бірақ қандай Балық екендігі анық көрсетілмеген, сондықтан сазан не алабуна деп жөсіп айту қиын²³.

Теңге балық - қарабалық, сазанның жалпы атауы. *Теңге* деп Балқаш балықшылары Балықтың денесін жауып тұратын қабыршақтарын айтады. Ал сазан, қарабалық теңгелі болып келеді. Теңге Балық деген атау осы себепті шыққан болу керек. Бүгін *теңге балық* үш центнерін қабылдау пунктіне талсырдым.

Тары - балықтардың ішінен шығатын уыңдырық. Қарабалықтың маңызы уың болады, сондықтан балықшылар оны алып тастайды. Мекіре маңы шаңар уақытында Іле өзенінің ағысымен жоғары қарай өрлейді (Тасарал). Іле балықшылары *беттеге* деп атайды²⁴.

Тас - қарабалықтың иізінің ішінде болатын кішкене қатты

²³ Ж.Достаров. Жергілікті мағалымдықтарым 118-бет.

²⁴ Ж.Достаров. Жергілікті мағалымдықтарым 117-бет.

сүйек. *Қарабалықтың тасы таласқа кетсе, адам өледі*

Қылыш - сазан, тазтан, тісті, қарабалық сияқты балықтардың асақ сүйектері.

Тенге - балық сыртындағы қабыршық. Тауғанды қазанға саларда маңғаларын аршып, тазалап салады.

Шылау - балықтың шырыны. Балықтың шылауы болғандықтан үстіне су жұқпайды. Тасарал балықшыларының тілінде "шылаусыз балық болмас, аусыз балықшы болмас" деген мақал жиі қолданылады.

Әдеби тілімізде шылау сөзі көп, су, өзен, теңіз жағалауларына талу жерлерге шығатын, балық қоректенуге өте қажетті, жұмсақ, иршыл кісті шөл. Балықты көп жеп аузың шылау татып кеткен шығар, ала түс, майпы жерінен аса! - дейді ("Жұлдыз", 64, № 11, 98-бет).

Жақ сүйек - сазан, жылбозекті жауып тұратын жарты ай тәрізді сүйек. Балықтың басында екі сазан сүйегі бар. Торға жақ сүйекпен оралған балық бұзылмай тұрып қалады.

Бағалырық - балықтың тыныс алу мүшесі. Шамақталып 2-3 қатардан жақ сүйектің астында орналасқан, түсі қызыл қоңыр болады. Асылдық балықтарды бағалырық арқылы жіп өткізіліп суға салып қойылады. Кейде балықшылар оны жылбозек деп те атайды.

Бұл сөз Арал, Каспий балықшылары тілінде де бар. "Аузым әрбір қылымдатқан сайым сазғы шылады да, шамақталып біткен күрең жылбозегі көрінеді" (Ә.Сәр., "Толқ. тұт." 53-54-б.).

Арасүйек - таутанның жанында болатын ірі сүйегі. *Арасүйек* өте қатты болады (Тасарал).

Торсылдақ (ор. плавающий пузырь) - балықтың ішкі мүшесі. Түсі ақ, жұқа. Үрген қарын саяқты томпылып тұратын, іші толған ауа, үштен бір бөлігінде бунақ бар, балықтың ішінде омыртқа бойын қуалай ұзына болып орналасқан. Балалар *торсымдатуы* алып, табан астына салып торсылдатып жарып ойнайды. Өзбек тілінде *балық қуфағы*²⁵.

-
12. О.Назарбаев. Шу тоғо ранымыздың бір талғамының арытылуы турі - Қазақ тілі ғарымына арналған ғылым конференциясының материалдары. 1960, 3-шілде, 135-бет.

Әуе және оның бөлшектері

Бөгір - әуенің бір түрі, қазірде қолданылмайды. Талғам иіл, конус тәрізді етіп жасайды. 4-5 жерден шеңберлеп жасаған аузы (балық кіретін жері) болады. Алғашқы шеңберден өткен балық екінші, үшінші, төртінші шеңберден өтіп жері шыға алмай қазанға жинала береді. *Бөгірден күн сайым асымады;*

балық ағым тұрқылы (Тасарал). *Бөмбурді* көбіне судың тайып, қышына (ерсіз, тар өзекше) құрады. (Тасарал). Арал, Каспийде - *қабдан* ау. *Бөмбур* - қабаданның бір бөлігі¹⁶.

Балбер - ауға байланатын қалытқы. Бір торға 40-50 балбер байланады.

Бәйек - көл ортасындағы айдына құрылған аудың тұрған жерін көрсететін белгі 1-1,5 м тұзу ағаш басына шүберек байлап, ал ағаштың екінші басына, су тереңдігіне байланысты жіп байлап, жіптің екінші ұшына тас не темір байлап, су түбіне тастайды. Сонда ағаш су бетінде тік тұрады да, ағаш басындағы жалау тәрізді шүберек алыстан көрінетін болады. Бұны көрген балықшылар аудың қай жерге құрылғандығын бірден аңғарады. *Бәйек* салмаған ауды табу қышына түседі¹⁷.

Дел - ау тоқуға арналған жіп. Қазіргі аулардың делі капроннан жасалған болды.

¹⁶. Ә.Байқоңғар. Қоспа сөздер қазықаралық тілдерді профессорлық және ғылыми жетекшілеріне// Қазан ССР Ғылым академиясының хабарламаларындағы тілшілер сөздерінің 1963, 4-шығарымы 5-бет.

¹⁷. Ә.Байқоңғар. Қоспа сөздер қазықаралық тілдерді профессорлық және ғылыми жетекшілеріне// Қазан ССР Ғылым академиясының хабарламаларындағы тілшілер сөздерінің 1963, 4-шығарымы 7-бет.

Етек арқан - ау, жыпылым қанатының астыңғы арқаны. Етек арқан мен жаға арқанның ұзындығы, жуандығы бірдей болуы керек, негізгі күш осыларға түседі. Кейде Балықшылар етек деп те атайды. *Етешке* тас байламаса, ау батпайды. Арал, Каспийде *әмбандық* деп атайды¹⁸.

Етек тас - жыпымды тартпас бұрын су сіңіріп ауырлатып алу үшін қажетті 500-800 граммдық тастар.

Жаға арқан - ау, жыпымның үстіңгі арқаны. *Жаға арқанға* балбер байламаймыз. Балықшылар *жаға* деп те атайды. Каспий, Аралда *арқан*.

Көкіл - фабрикадан шыққан ау. Бір көкілді үшке бөліп, асты-үстіне сарешек орнатып көнге бәліппен көңгелеп үш ау жасайды. Төрт көкілден он екі ау шығарды.

Кіләш - жыпымының қанаты. Сүзекіде екі кіләш бар. Сүзекінің кіжымыан балық көрінеді дегенше қалтада (матия) балықтың мөл екенін байқауға болады.

Қол қауза - жазғытұрым судың кірімді жеріне ұстап балық аулайтын құрал. Аузы талдан кіліп шеңбер жасап, сол шеңберге сүзгі тәріздес тор орнатып, 3-4 м шамасындай тұзу жапқа бекітіледі. Кейде балықшылар қаузма деп те атайды. Бізде қол қаузмаз көбінесе Іле бойындағы балықшылар көп пайдаланады. Бірғызда - *тосмак*, Торғайда - *тосма* деп атайды¹⁹.

¹⁸. Ә.Байқоңғар. Қызылорда облысының балықшыларының профессионалдық және жалпы мәдениеттері // Қызылорда облысының балықшыларының қолтаңбалықшылары съезінде, 1963, 4-шығуы 7-8-беттер.

¹⁹. Қ.А.Жаппас. Балықшылардың балықшылық жөніндегі кейбір жөніне сөздер. // Қызылорда облысы, 1968, № 11. 75-бет.

Қабырға сүзекі - жыпымының прауадқа талу жері. Балықшылар қанат пен прауадтың аралығын қабырға сүзекідеп атайды. Қабырға сүзекі неғұрлым енді болса, сүзекінің қалтасында балық көп болады. Кейде қабырғаз сүзекі, қанат мағынасында да жұмсалады.

Құлақ арқан - сүзекіні мұз астынан тартып жыпықтып отыруға қажетті кендіп жіп. *Құлақ арқанды суға жіберіңдер! Үскірік азда протышқа түбінде отыруы сүзекінің құлақ арқанын ойыптағы суға жамағаш қалам жіберген отыру екінің бірінің қалыман келе бермейді* ("Жетісу", 11/VII-65)²⁰.

Қара ау - бұрынғы кезде көп пайдаланылған ескі аудың бір түрі. Қазір өте сирек, кейбір қарт балықшылар ғана қолданады. Бұнда судың тайыз жерлеріне, көл жағалауларына, балықтардың жүріп тұратын жерлеріне құрады.

Ұзындығы 50-60 м, ені - 10-20 м тормен қоршап, 5 м шамасындай ауыз қалдырып ішіне түбек орнатады.

Бұларды әр жерлерінен қазықпен бекітеді. Түбекке енген балық кері шыға алмай, түбек ішінде қалады. Қара суды екі-үш күнде, кейде 5-7 күнде бір рет қарудға болады. (Тасарал, Жүніс карт).

Көзде жіп (ор.пасадка) - ау көзінің екі жағын сарөшекке бекітуге арналған, капроннан жасалған жіңішке жіп. *Көзде жіп* болмай бірнеше тор бітпей тұр. Арал, Каспийде балықшылар тілінде *көздеу*¹¹.

Қарауыл - аудың құрылған орнын көрсетіп тұратын белгі. Жасалу әдісі бәйек тәріздес. Қарауыл бар жерде ау болады. Арал балықшылары *жалғу* деп атайды.

¹⁰. Қ.А.Жақып Балық өнерөсібін бағалауымыз жөніндегі мақаласы. // Қазақстанның балықшылары 1968, № 11. 77-бет.

¹¹. Қ.А.Жақып Балық өнерөсібін бағалауымыз жөніндегі мақаласы. // Қазақстанның балықшылары 1968, № 11. 77-78-беттер.

Қол сүзекі - жағалықтан жалғу тартатын шағын жыпыым. Жалғуы құрылысы сүзекі тәріздес, бірақ көлемі кіші, ұзындығы 250 - 300 метрдей. Күннің ыстық уақытында, көл жағасынан су қайтқаннан кейін 6 адам бірігіп пайдаланады.

Прауад - жыпыым қанатының қалтаға (матнжа) талу жері. *Прауад көрімеді дегенше қалтада көп мешітпей*. Балық ылаз бастайды.

Өрес - қанат арқанға байланатын 500 м шамасындай кендір арқан. Балық негізгі қызметі - сүзекіді қашықтан шығару. *Сүзекіні өресі тартуға болмайды.*

Сүзекі - көл ортасындағы айдыңнан балық аулау үшін қыс айларында пайдаланатын құрал. Балық аулау құралының ең жиі қолданатын түрі. Көлемі үлкен, ұзындығы 1000-1500 м, ені 500-700 м, ал кейде бұдан да үлкен болады. Бұндай сүзекіні қыс мезгілінде, мұз қатқан соң ат не машинаның көмегімен

пайдаланады. Сүзекі өте бағалы құрал, бір тартымда 100-150 центнер балық аулауға болады. Қыста Бригада сайын бір сүзекі болады (1-Балқаш). Ең бегіміз еш кетпес үшін балықтың топталып жүрген жерін барлап, сүзекі тартуға айналырдық ("Жетісу", 11/VII-65). Арал Балықшылары сүзекі бөзінің орнына жылына сөзін қолданады. Ал жылына сөз әдеби тілімізде судың қатпаған жері³².

Тор - ау. Балқаш Балықшылары кішігірім ауларды *тор* деп атайды. *Тор сөзі Каспий Балықшылары тілінде ау, жылынамың көзі*

Сарашөк - ау көнгелеуге пайдаланылатын жуандығы 20-30 мм капрон жіп. *Сарашөксіз ау көңгелеуге болмайды*. Қанат арқанға жалғанатын 70-90 метрдей жіңішке жіп³³.

³² Қ.А.Жақып Балық шаруашышылары жасбын сөздерінің 26-ші жемісілері.

// Қазақ ССР ғылым академиясының Хабаршысы 1971, № 1. 49-бет.

³³ Қ.А.Жақып Балық шаруашышылары жасбын сөздерінің 26-ші жемісілері.

// Қазақ ССР ғылым академиясының Хабаршысы 1971, № 1. 50-51-беттер.

Б. Қайық, құрал-сайман атаулары.

Айыр - бір ойықтан, екінші ойыққа бөрегенді жылжытып отыратын құрал. Бұл темір не ағаштан жасалады. Егер айыр темірден жасалатын болса, *айыр темір* немесе *бағар темір* деп аталады да, ал ағаштан жасалған болса, *айдау айыр*, *айыр* деп атайды. *Бөрегенді тез жылжыту үшін айыр пайдаланамыз*³⁴.

Айыр шөңге - икеліктің кейінгі (артқы) ойығы. *Икелікке айыр шөңге ау жібін орау үшін жасалады*.

Балдақ - сүзекті қабынның ішіндегі балықтың мөлшерін байқауға қажетті құрал. Піспек тәрізді 5-6 м түзі ағаш. *Түбекке балдақты сайым ады-бұлай қозағанда балдақшылар сүзекке ұамша балық түскенін жобалайды*. (Тасарал)³⁵.

Бөреген - нәрепден кішілеу, ұзындығы 4-5 м түзу сырық. *Оу бетіне бөреген шырты дегенше шымша да көріне бастайды*.

Еспелі қайық - ескемен жүргізетін қайық. Бұрын өте көп қолданылған, қазір сирек пайдаланылады. *Оның үстіне біз бұрын еспелі қайықпен аулақпыз едік* ("Жетісу", 11/IV/85)³⁶.

Жел қайық - желкенді қайық.

Итергіш - Балықты тұздағанда араластырып тұру үшін қолданылатын құрал. Каспийде - *итергіш*, Аралда - *бьмадурьаш* деп

³⁶ Қ.А.Жаппар Балық шаруашышылар жасайтын сөздердің бір жинағы.

// Қазақ ССР ғылым академиясының басылымы 1971, № 1. 51-бет.

³⁷ Қ.А.Жаппар Балық шаруашышылар ішпегені ау, құрал-саймандарының бағаланып кеткендері. Қазақ ғылым академиясы А., 1965, 1-шығарып 145-6.

³⁸ Қ.А.Жаппар Балық шаруашышылар ішпегені ау, құрал-саймандарының бағаланып кеткендері. Қазақ ғылым академиясы А., 1965, 1-шығарып 145-146-беттер.

аталады³⁹.

Ишәлік - ау тоқуға, жыпын жалауға, ау көнгелеуге арналып ағаштан жасалған құрал.

Керме - руль ұстап отыратын адамның орны. *Кермеге бір-ақ адам отырады*.

Кіл - қайық ортасынан шығаратын қуыс. Бұны қайықтың желді күндері толқында ауыл кетпеуі үшін жасайды. Кілдің ұзындығы 140-150 см, ені 40-50 см болады. Қуыстың беті қайықтың бетімен бірдей болады да, ал астыңғы жағы қайықтан 80-90 см шығынды келеді.

Моторкінің (мотор қондырылған қайық) *шығуымен байланысты Балық көлінде, қазіргі кезде кілді қайық өте аз қолданылады*⁴⁰.

Қалып/келіп - ау тоқитын құрал. Бұл ау көзінің бір қалыбы шығуы үшін пайдаланылатын төрт бұрышты жалпақтау ағаш. *Балықшылар көпкең ағаштан қалыпты қолдан жасап алады*.

Көтерігіш - балық тасуға қажетті құрал. *Лабаза балық тасуында, көтерігішті пайдалансаң*

Құлақ ағаш - қайықтың екі жақ қапталындағы көтеріне орнатылған ағаш. *Ескерткі құлақ ағашқа тірелтсе, қайық жылдам жылжиды.*

Қырғиш - тоназытқыш трубаларының сыртында пайда болған қырауларды қыру үшін қолданылатын темір қалақ. *Жетісіне трубаларды бір рет қырғишпен қырып тұрады*

Қармақ темір - ау жазатын құрал. Әр балықшыда екі қармақ темір болады.

17. Қ.А.Ж. ақын Қаспийбалашылар тіліненгі ау, құрғақ салмақ алт аралық белгі тапқымын білесіздер. Қалақ шайып орынысы А., 1965, 1-шауыт 146-бет.

18. Қ.А.Ж. ақын Қаспийбалашылар тіліненгі ау, құрғақ салмақ алт аралық белгі тапқымын білесіздер. Қалақ шайып орынысы А., 1965, 1-шауыт 147-бет.

Қуаңсақ - сүзгі. *Түбектен балықты қуаңсақпен тастайды* (1-Балқаш).

Мұз бұрғылайтын агрегат - сүзекі тарту үшін мұз оюға керекті құрал. *Балқаш көлінде мұз бұрғылайтын агрегаттың қолданылуына бір жылдай болды* (Тасарал). *Жыл аяғына дейін, 70 ледбук және 35 мұз бұрғылайтын агрегат жұмыс істейтін болды* ("Ленжас", 11/VII-65)³⁹.

Осыртқа - қайықтың белдеу ағашы. *Осыртқа табан таңуайы мен қотпалық қоса бекітілген тұрады*

Рей - желкелді көтеріп, керіп тұратын ағаш. *Қайыққа рейсіз жылдам орнатуға болмайды*⁴⁰.

Ыспа - төрт бұрышты (ұзындығы - 2 м, ені - 2 м, биіктігі - 2 м) дөңгелек қалыс аралас бұйымалы құрал. Ыспа жасау кез келген адамның қолынан келе бермейді. Бұл құрал бұрын қайықтың орнына қолданылған. Тасарал, 1-Балқаш балықшылары ысп деп те атайды. Балықты салмен де аулаған кезіміз болды ғой. Бұл туралы балықшылар арасында: *"Салдама балам қайықтан, қайқайта бұлақ сал артық"* деген мақал бар⁴¹.

Сәре - балық кетпегенге арнайы жасалған жағш. Бірнеше бөрене ағаштарды қаз-қатар (аға қалшықтығы 4-5 м) тіктейте көміп, адам бойы еркін жететіндей бірнеше орналастырылады. Бөренелердің үстінгі басына жіңішке тұзу сыртық бекітіледі. Осы әдіспен бірнеше қатар құрып үстіне балық жақты.

¹⁹. Қ.А.Жақыпұлы. Қалыңбалықшылар тілінің тізімі, құрылым салымы алғашқы екі бөлімі мен қысқартылған сөздер. Қазан ғылым академиясы А., 1965, 1-шығарым 147-бет.

²⁰. Қ.А.Жақыпұлы. Кейбір балық алаулары //Мәст-ның ерекшелігіне жазылған кітап. А.-Ала, 1973, 136-бет.

²¹. Қ.А.Жақыпұлы. Кейбір балық алаулары //Мәст-ның ерекшелігіне жазылған кітап. А.-Ала, 1973, 137-бет.

Тәлек - сүзекіні шығарар кезде екі қанатты қосып, арасынан балық шығып кетпеуі үшін ирденіп-патын айыр ағаш. Тәлекпен басқан уақытта екі қанат айыр арасынан өтеді де, қанатқа соққан балықтар көп талқан түбікке жиналады. Тәлек басылағаннан кейін сүзекі мез бөрене шығарыла бастайды²².

Шош - тұзу жаптан жасалған 5-6 метрлік тіреу. Іле бөлімнің балықшылары шошаны өсірсе, шошма құды суға салғанда көп майдаланады.

Шаньшызы - тайыз сулардан балық аулайтын ағаш сапты, басы үш не төрт тармақты темір құрал. Шаньшызымы жасалу формасы әр түрлі болады.

Шаң - балықтарды шаң, тозаңнан сақтайтын үлкен кенеп. Көшесі аулаған тұтқанның шаңы алып өңдеуге кірісу керек. (Тасарал). Арал, Каспий, Шалқар (Орал облысы) балықшыларының тілінде шаң сөзі балық сақтайтын брезент, цемент жаптан жасалған үлкен ыдыс²³.

Шалыш - Балықшылардың алдына тағатын шүберек. Армажды тасығанда алдымызға шалыш байлаймыз. Арал Каспийде - алжарыш. Анна Иванова ұрлық алжарышына сүрте салып, өміріңге қарап дегейді (Ө.Сәр. "Толқ. тұт.", 65, 236-5).

Мүдәтәтәш қондырғы - жағалауда орналасқан жазда бағық тоңазытатын қабылдау функциясінің бөлімшесі.

Төгу - ақ күрші Торды күнде бір тәгіп, екі рет көтереді.

⁴² Қ.А.Жаппар. Көзбір баһақ алауырым //Мәст-тәк әсәбәтәтәш қалыпқон қызық. А.-Ала, 1973, 137-138-бәтәр.

⁴³ Қ.А.Жаппар. Көзбір баһақ алауырым //Мәст-тәк әсәбәтәтәш қалыпқон қызық. А.-Ала, 1973, 138-бәт.

Төртінші ау, бесінші ау, алтыншы ау - ау көзінің кендігінің өлшемі. *Төртінші ау* - 42 топ (ау көзі). *Бесінші ау* - ау көзі 52 топ, *алтыншы ау* - ау көзі 62 топ болады. Сіздің бұл түрүңіз, *алтыншы ау әлі* (Жүгіс карт). Ал, кейде ау сөзі айтыпмай, тек *күлші, төртінші, бесінші, алтыншы* деген сөз қолданылады. Балықтың мол түрүне көздің төртінші балағыз өсек. Арал, Ырғыз балықшылары бұл сөздің орнына *ш әлі төрт әлі, алтын әлі, жеті әлі* деп атайды. *Алтын әлі ауға табан түссе, ш әлі ауға торта түседі*⁴⁴.

Сіре - сүзекі тартушылардың алдындағы шалғышына қатқан мұз.

Тараштау - ауды реттеп жазу. *Міне, біз көшәгі торды көтәріп тараштап жәтәуіміз.*

Қазақбау шалу - ауды көңделгенде байлау әдісі.

.....
". Балқаш, Іле балықшыларының тіліндегі кейбір кәсіби сөздер. //Қазақ ССР
ғылым академиясының басылымдары 1966. 5-шілде, 104-бет.

III Қорытынды.

"Каспий, Балқаш, Іле Балықшылар тіліндегі кәсіби сөздер және олардың диалектілік сипаты" тақырыбындағы дипломдық жұмысым кіріспе, негізгі бөлім және қорытынды мен пайдаланылған әдебиеттер тізімінен тұрады.

Кіріспеде жалпы кәсіби сөздер турасында мәселе қозғалғанмен, мұнда осы балық кәсібiне байланысты арнайы лексикасымен шұғылданған. Қ.Айтқазиннің еңбектеріне тоқталып өттік. Ал негізгі тақырып бойынша әңгіме, яғни тек қана балық шаруашылығына қатысты емес, жалпы кәсіби сөз дегеніміз және олардың басқа да сол іспеттес лексикалық қабаттардан айырмасы, бірлігі, ұқсастық жақтары қандай деген әлі де болса нақты шешімді таба алмай жүрген тілдік проблемалық мәселелерге тоқталдық. Міне осы бағытта мәселенің өзін дұрыс шешу үшін де балық кәсібiне байланысты (басым көпшілігінде Қ.Айтқазиннің еңбегіне сүйене отырып) негізгі қазық ретінде қарастыруға тырыстық.

Бұл ретте негізгі бөлімді бірнеше мына секілді тақырыпшаларға бөлдік:

1. Балық атаулары: қарақоз, қала, сусен, жайық, қызылқанат, табан, сазан т.б.
2. Ау және оның бөлшектеріне байланысты атаулар: сүзгі, тар, қалпа, қанат, бөгеру ау т.б.
3. Балық мүшелеріне байланысты атаулар: желбезек, жалқаяқ, жұртқал, қалыш т.б.
4. Балықтан жасалған тағам атаулары: ботқа, қалы, бөрек, қарма т.б.

Мұнан өзге Каспий, Балқаш, Іле балықшылар тіліндегі балық кәсібiне арналған әр түрлі тақырыптардағы, мәселен: а) Балық мүшелеріне қатысты, ә) ау және оның бөлшектеріне байланысты, сол секілді қайық, құрал-сайман атауларына орай қолданылатын және олардағы кездесетін диалектілік

сипаттағы тұлғаларға тоналдық. Негізгі бөлімнің соңы тақырыпшасын сөз етіп отырған кәсіби маманның жасалуындағы қайсыбір грамматикалық ерекшеліктеріне (түбір, туынды түрлі, қос сөзді, біріннен тұлғалы деген секілді) тоқталып, шамамыз келгенше, қолдағы жиналған бар материалдар негізінде топ-топқа бөліп көрсетуге тырыстық. Сөз соңында айтармыз - тек қана балық шаруашылығы ғана емес, жалпы кәсіби сөздер келешекте әдеби тілдің дамуының бір арнасы екендігіне көзіміз жетті. Ескеретін бір жағдай - қай кәсіптік сөз болмасын (төл не кірме болсын) уақыт өте келе, қолданыла жүре бірте-бірте жалпыхалыққа түсінікті болып, соңынан әдеби тілдік нормаға енеді. Мәселен, қазіргі жалпыхалыққа танымал, бүкіл жұртшылық қолданылатын әрі сөз тәркіні жағынан балық шаруашылығына қатысты екені белгілі: ау, жар, сазак, мабан, қармақ т.б. сөздер қазіргі таңда кәсіби сөз шеңберінен шығып, әдеби тіл нормасына енген тұлғалар екеніне ешкімнің де дауы жоқ шығар.

IV Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Айтазин Қ. Кәсіби лексика мәселелері "Арыс" басп., А., 2000.
2. Айтазин Қ. Кәсіби лексика мәселелері "Ғылым" басп., А., 1988.
3. Назысбеков О. Жергілікті халық тіліндегі арық, атыз түрлеріне байланысты қолданылып жүрген сөздер // Қазақ диалектологиясы, 1- шығуы, А., 1965.
4. Тәжімдратов Ә. Қазақ тіліндегі мақта шаруашылығына байланысты кейбір кәсіби сөздер // Қазақ диалектологиясы, 1-шығуы, А., 1965.
5. Досқараев Ж. кәсіби балықшылар тіліндегі профессионалдық лексиканың материалдары // "Вопросы истории и диалектологии казахского языка", вып.1, Алматы, 1955.
6. Сарыбаев Ш. Батыс Қазақстан экспедициясы материалдарынан //Қазақ тілі тарихы мен диалектологиясының мәселелері. 4-шығуы, 1962.
7. Болатов Ж. Семей облысы диалектілері //Қазақ тілі тарихы мен диалектологиясының мәселелері 3-шығуы, 1960.
8. Байнұлов Ә. Қостанай қазақтары тіліндегі профессионалдық лексиканың материалдары //Қазақ ССР Ғылым академиясының хабарлары А., 1975.
9. Назысбеков О. Шу говорының кейбір лексикалық ерекшеліктері //Қазақ тілі тарихы мен диалектология мәселелері, II., 3-шығуы, 1960.
10. Айтазин Қ. Балық өнеркәсібіне байланысты кейбір кәсіби сөздер. //Қазақстан мектебі. А., 1968.
11. Айтазин Қ. Балық шаруашылығындағы кәсіби сөздердің кейбір мәселелері Қазақ ССР Ғылым академиясының хабаршысы, А., 1971, №4.
12. Айтазин Қ. Каспий Балықшылар тіліндегі ау, құрал-сайман аттарымен байланысты кәсіби сөздер. Қазақ диалектологиясы. А., 1965.
13. Балқаш, Іле Балықшылар тіліндегі кейбір кәсіби сөздер (Сарыбаев Ш. т.б.). //Қазақ ССР Ғылым академиясының хабаршысы, 5-ші шығуы, А., 1965.
14. Кеңесбаев І., Мұсабаев Ғ. Қазіргі қазақ тілі., А., 1962.

15. Қазақ грамматикасы. Астана, 2002.

topreferat.com
Қазақша рефераттар...

topreferat.com
Қазақша рефераттар...

topreferat.com
Қазақша рефераттар...

topreferat.com
Қазақша рефераттар...

topreferat.com
Қазақша рефераттар...

topreferat.com
Қазақша рефераттар...